

Eugenijus Saviščevas

(Uniwersytet Wileński)

POCZĄTKI PARLAMENTARYZMU NA ŻMUDZI W XVI WIEKU

Abstract

THE BEGINNING OF SAMOGITIAN PARLIAMENTARISM IN THE 16TH CENTURY

The article discusses the emergence and growth of parliamentarism in Samogitia at the eve of the early modern era. The period considered spans between the end of the Middle Ages and the formation of the Lithuanian sejm (parliament) by the Grand Duke of Lithuania, and the reforms of 1564–1566 that resulted in the establishment of sejmiki (regional parliaments, sg. *sejmik*) in Samogitia and other Lithuanian provinces.

Key words: Samogitia, political culture, regional representation, provincial privileges, petitions, *sejm* (parliament), *sejmik* (regional parliament).

Słowa kluczowe: Żmudź, kultura polityczna, reprezentacja regionalna, przywileje dzielnicowe, petycje, sejm, sejmik.

Kwestia parlamentaryzmu w odniesieniu do poszczególnych regionów Wielkiego Księstwa Litewskiego, a zwłaszcza kwestia jego początków, nie była dotychczas bardziej szczegółowo analizowana. Co prawda nie oznacza to, że stanowi ona nowość dla historyków. Jednak kiedy temat jest podejmowany, mówi się najczęściej albo o reliktach okresu pogaństwa (zjazdy nobilów litewskich i wiece bojarów ruskich)¹, albo związanych już po reformie 1566 r. sejmikach i ich funkcjonowaniu². Celem niniejszego artykułu jest omówienie stanu parlamentaryzmu na Żmudzi właśnie w okresie przejściowym, między

¹ F. Leontovič, *Več, sejm i sejmik v velikom knjažestve Litovskom*, „Żurnal ministerstva narodnogo prosveščeniija” 2–3, 1910, s. 234–274.

² I. Lappo, *Velikoe knjažestvo Litovskoe vo vtoroj polovine XVI stoletija. Litovsko-Russkij povet i ego sejmik*, Jur'ev 1911; A. Zakrzewski, *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w. Ustrój i funkcjonowanie: sejmik trocki*, Warszawa 2000; A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*, Warszawa 2002; D. Konieczna, *Ustrój i funkcjonowanie sejmiku brzeskolitewskiego w latach 1565–1763*, Warszawa 2013.

końcem średniowiecza, kiedy na Litwie u boku wielkiego księcia pojawił się sejm, i okresem po reformie 1564–1566 r., kiedy na Żmudzi, jak i w innych regionach Litwy, powstał sejmik.

Jak pokazuje przykład badań historii sejmu polskiego, badacze wczesnego (wieców) i dojrzałego (sejmu i sejmików) parlamentaryzmu najczęściej reprezentują różne postawy badawcze. Jedni skłonni są do podkreślania strony *ewolucyjnej* zjazdów regionalnych, natomiast drudzy – strony *instytucjonalnej* zjawiska³. Oczywiście na taki podział akcentów wpływają źródła: nieliczne z okresu średniowiecza dają jedynie ograniczone możliwości rekonstrukcji stanu parlamentaryzmu, natomiast dość liczne z początków epoki nowożytnej pozwalają na szczegółowe poznanie poszczególnych elementów instytucji. W badaniach parlamentaryzmu na Litwie również ma miejsce podobny dyktat źródeł. Dlatego oceniając wczesny parlamentaryzm z pozycji dojrzałego parlamentaryzmu niekiedy można odnieść wrażenie, że pierwszy w ogóle jest nie parlamentaryzmem, a tylko jakąś formą reprezentacji. Z instytucjonalnego punktu widzenia w odniesieniu do pierwszej połowy XVI w. nie można mówić o dojrzałości parlamentaryzmu na Litwie już chociażby ze względu na funkcjonowanie sejmu, na którym nie były w pełni reprezentowane wspólnoty regionalne. Na takim stanowisku stał badacz parlamentaryzmu w Wielkim Księstwie Litewskim Witold Kamieniecki, który twierdził, że przed Unią Lubelską nie tylko rada wielkiego księcia (później – Rada Panów), ale też bojarstwo w ogóle nie mogły wpływać na decyzje monarchy⁴. Jednak instytucjonalny punkt widzenia ma swoje słabości, na które wskazują historycy oceniający parlamentaryzm na Litwie z perspektywy dokonujących się zmian. Z grubsza ich opinia mogłaby brzmieć następująco: struktury sejmu – sejmiku nie kształtowały się w próżni, więc ich dojrzałość w połowie XVI w. nie może zostać wyjaśniona bez uwzględnienia długotrwałej ich ewolucji. Co prawda większość zwolenników tego poglądu podkreśla nie tyle ewolucję partykularnych zjazdów bojarów poszczególnych ziem, co ewolucję rady wielkiego księcia⁵.

Więzi polityczne zachodzące między centrum państwa, tj. wielkim księciem i jego radą, a bojarstwem z poszczególnych ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego w późnym średniowieczu w literaturze naukowej wydają się dzisiaj ostatecznie ustalone, mimo że, co dziwne, nie stanowiły odrębnego przedmiotu badań. Zdaje się, że o wszystkim przesądziło rzucone jeszcze w 1536 r. przez

³ J. Bardach, *Początki Sejmu*, [w:] *Historia sejmu polskiego*, t. 1, Warszawa 1984, s. 10–12.

⁴ W. Kamieniecki, *Spółczeństwo litewskie w XV wieku*, Warszawa 1947, s. 125.

⁵ H. Łowmiański, *Z zagadnień spornych społeczeństwa litewskiego w wiekach średnich*, [w:] *Prusy – Litwa – Krzyżacy*, Warszawa 1989, s. 259–293; L. Korczak, *Litewska rada wielkksiążęca w XV wieku*, Kraków 1998, s. 10–15; R. Petrauskas, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės seimo ištakos: didžiojo kunigaikščio taryba ir bajorų suvažiavimai XIV–XV a.*, „Parlamento Studijos” 3, 2005, s. 5–21.

Olbrachta Gasztołda stwierdzenie, że bojarzy przybywają na sejmy wyłącznie po to, by wysłuchać tego, co postanowi władca z Radą Panów⁶.

Opinia Gasztołda budzi pewną wątpliwość, jeśli się weźmie pod uwagę badanie Matwieja Lubawskiego, który analizował ewolucję sejmu litewskiego. To badanie, chociaż niekoniecznie w sposób stanowczy, pozwala zrozumieć, że w ziemiach-aneksach Wielkiego Księstwa Litewskiego od początku ich przyłączenia działały jednak określone struktury polityczne, których elementy od 1507 r. niewątpliwie uwidaczniały się w miejscach zjazdów sejmowych. Z drugiej strony, Lubawski wskazywał na wyraźny wzrost znaczenia na sejmie głosu bojarstwa z poszczególnych ziem. Od 1514 r. na sejm zapraszano przedstawicieli powiatów (od lat trzydziestych – chorążowie), których zapoznawano z postanowieniami sejmu i ci zapoznawali z nimi swoich „braci”. Od 1536 r. bojarstwo Wielkiego Księstwa zwracało się na sejmach do władcy z prośbami w imieniu „wszystkich swoich braci” lub „całego powiatu”, „całej ziemi” i odpowiednio otrzymywało na nie odpowiedzi. Nie ulega wątpliwości, że w XVI w. za pośrednictwem sejmu tworzyła się coraz silniejsza więź między władcą i bojarstwem powiatowym, która ostatecznie rozwinęła się w czasach reformy 1566 roku. Wtedy na Litwie zostały wdrożone struktury, które od dłuższego czasu już istniały w Polsce: powiat z sądami trzech rodzajów oraz sejmik jako zjazd szlachty powiatowej⁷.

Obraz nakreślony przez Lubawskiego nie jest pozbawiony wątpliwych interpretacji. Bodajże najbardziej problematyczne jest selektywne przytoczenie przykładów kontaktu różnych aneksów-regionów z władcą oraz wyprowadzone z nich uogólnienie dla całego obszaru Wielkiego Księstwa Litewskiego. Oczywiście nie można za to potępiać Lubawskiego, interesowało go nie kształtowanie się sejmików, a struktura sejmu i jego działalność. Czy ten obraz będzie można skorygować, jeśli obierzemy Żmudź za osobny przedmiot badań nad ewolucją stosunków między wielkim księciem i regionami?

1. Tradycja reprezentacji na Żmudzi

O odbywających się w epoce pogaństwa zjazdach nobilów żmudzkich mamy nawet kilka wzmianek w źródłach. Nic nam one nie mówią ani o strukturze zjazdów, ani ich miejscu, ani liczbie uczestników. Ponadto wydaje się, że odbywały się w ogóle bez wiedzy wielkiego księcia, jako samodzielne zjazdy. Bardziej szczegółowe informacje o reprezentacji Żmudzi u boku wielkiego księcia litewskiego pochodzą z podpisanego w 1390 r. układu Żmudzi z Zako-

⁶ *Acta Tomiciana*, t. 11, Posnaniae 1911, s. 164.

⁷ M. Ljubavskij, *Litovsko-russkij sejm. Opyt po istorini učereždenija v svjazi s vnutrennim stroem i vnešnej žizn'ju gosudarstva*, Moskva 1910, s. 301–303.

nem Krzyżackim oraz ze świadectwa Żmudzinów z 1413 r. złożonego przed komisją graniczną Benedykta Makry. Z dokumentów tych wynika, że Żmudź cechowało rozbitcie lokalnych struktur. W obu dokumentach wymieniono po 1–6 reprezentantów wspólnot Żmudzinów z 7 okręgów (krain) na Żmudzi⁸. We wszystkich wymienionych przypadkach zjazdy nobilów żmudzkich miały miejsce jeszcze przed powstaniem na Litwie sejmu: a zatem albo niezależnie, albo obok rady wielkiego księcia (jako struktura niższej rangi).

Z powyższych uwag nie można wyciągnąć żadnych daleko idących wniosków, za wyjątkiem jednego: struktury reprezentujące wspólnoty Żmudzinów miały zupełnie inny charakter niż u Słowian Wschodnich. Nie były to wiece, a archaiczne, charakterystyczne dla Bałtów epoki pogańskiej zjazdy nobilów. Nie znamy jednak nawet ich prawdziwej nazwy (żmudzkiej). W tym sensie Żmudź w Wielkim Księstwie Litewskim nie była czymś wyjątkowym, gdyż niewątpliwie podobna struktura jeszcze w XIII w. powinna była istnieć też na Litwie (w Auksztocie). Wyjątkowość Żmudzi polegała wyłącznie na tym, że tak archaiczny mechanizm reprezentowania całej ziemi przetrwał do początku XV w., podczas gdy na Litwie sytuacja już dawno uległa zmianie.

Poczynając od faktycznego przyłączenia Żmudzi do Wielkiego Księstwa Litewskiego (1409) archaiczna struktura reprezentowania ziemi zaczęła się zmieniać. Wielki książę litewski po uznaniu przez samych Żmudzinów za suwerena nie kontaktował się bezpośrednio z narodem politycznym Żmudzi. Tu reprezentował go starosta. Gdy pojawiała się jakaś sprawa, zwracał się do starosty, a ten zwoływał Żmudzinów do siebie. Taki mechanizm działał przez cały XV wiek⁹. Nic nie wiemy natomiast o możliwościach Żmudzinów obrony przed obliczem monarchy interesów swojej ziemi. Powstanie Żmudzinów w 1440 r. zmieniło sytuację. Sukces powstania – nadany w 1441 r. przez Kazimierza Jagiellończyka przywilej zawierał bardzo ważne wytyczne odnośnie do kontaktów między władcą i bojarstwem regionu: władca nadał Żmudzinom różne prawa, których przestrzeganie albo wykonanie miało stać się przedmiotem stałego kontaktu między wielkim księciem i Żmudzią. Przywilej jednoczył bojarstwo Żmudzi, tworzył dla niego wspólną płaszczyznę działania¹⁰. Dotychczasowi reprezentanci, broniący lokalnych spraw, usunęli się na drugi plan. Wyłoniła się wspólna podstawa dla reprezentowania interesów bojarów żmudzkich – odrębny sąd, wybierani przez samych Żmudzinów regionalni urzędnicy (starostowie generalni i ciwunowie), przywileje uzyskane przez katolickie bojarstwo, rządzenie chłopami itd. Wszystko to pozwala twierdzić, że przywilej Kazimierza Jagiel-

⁸ E. Saviščevas, *Žemaitijos savivalda ir valdžios elitas 1409–1566 m.*, Vilnius 2010, s. 77–81, 361–362.

⁹ *Ibidem*, s. 146–148.

¹⁰ O przywilejach dla Żmudzi zob. *Žemaitijos žemės privilegijos XV–XVII a. / Privilegia terrestria Samogitiensia saec. XV–XVII* (Historiae Lituaniae Fontes Minores, t. 6) parengė D. Antanavičius ir E. Saviščevas, Vilnius 2010.

łończyka z 1441 r. stworzył nowy system reprezentacji na Żmudzi, działający do powstania sejmików w 1566 roku.

Witold Kamieniecki, który badał rozwój litewskiego parlamentaryzmu właśnie w tym okresie, nie wiązał rozwoju parlamentaryzmu regionów z dzielnicowymi przywilejami. Twierdził on, że reprezentowanie regionów na sejmie w pierwszej połowie XVI w. należy powiązać z funkcją wojskowo-skarbową, pełnioną przez chorążych powiatów Litwy. Niezależnie od negatywnego poglądu badacza na możliwości chorążych wpływania na decyzje sejmu podkreślił on nie tylko nominalne działania chorążych zarówno w powiatach, jak i na sejmach, ale też pojawienie się równoległe z działalnością chorążych petycji powiatowych (inaczej – próśb) w kulturze politycznej Litwy. Kamieniecki, podobnie jak Lubawski, nie wiązał tego zjawiska z działalnością chorążych¹¹. Doceniając omówiony wkład historiografii do badań nad historią parlamentaryzmu na Żmudzi, możemy postawić trzy ważne pytania. Jaką rolę w parlamentaryzmie na Żmudzi przed reformą 1566 r. odegrali chorążowie? Skąd wywodzi się tradycja składania petycji? W jaki sposób petycje wiążą się z przywilejami uzyskanymi przez Żmudzinów?

2. Chorążowie

Nietypowa sytuacja chorążych żmudzkich, w porównaniu z chorążymi z innych powiatów Wielkiego Księstwa Litewskiego, była zrozumiała zarówno dla Lubawskiego, jak i Kamienieckiego. Jednak obaj uczeni nie nadawali temu większego znaczenia i w żaden sposób nie próbowali wyjaśnić specyfiki sytuacji. W rzeczywistości kwestia chorążych na Żmudzi komplikowała się w związku ze złożoną organizacją wojskowo-sądowo-skarbową tej ziemi. W XVI w. funkcjonowały tu trzy znaczenia powiatu. Pierwsze, cała Żmudź była rozumiana jako jeden powiat, w którym obowiązywała zwierzchność sądowa generalnego starosty żmudzkiego. Drugie, w sensie wojskowo-skarbowym cała Żmudź dzieliła się na kilka starostw-powiatów. Z tego największe było właściwe starostwo żmudzkie pozostające pod zarządem generalnego starosty. Jednak obok niego istniało kilka mniejszych starostw, zorganizowanych na wzór dworów domeny wielkiego księcia (Wielona, Wilki, Skirstymoń razem z Rosieniami, Jaswojnie). Ponadto z biegiem czasu liczba dworów w posiadłościach władcy wzrosła (np. w drugim trzydziestoleciu XVI w. pojawiło się starostwo telszewskie, jeszcze później – starostwo pomorskie z centrum w Poładze). Trzecie znaczenie, w organizacji pospolitego ruszenia bojarów żmudzkich zachował się prawdopodobnie bardzo stary zwyczaj (prawdopodobnie z czasów pogańskich)

¹¹ W. Kamieniecki, *Chorążowie w parlamentaryzmie litewskim przed unią lubelską*, „Antemurale” 9, 1965, s. 165–203.

gromadzenia się podczas wzywania na wojnę nie bezpośrednio pod chorągwią generalnego starosty, a przede wszystkim we włości pod nadzorem ciwunów. Dlatego włość również była rozumiana jako osobny powiat¹². Takie pojmowanie włości jako powiatu było bardzo żywotne i przetrwało aż do rozbioru Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Gdy mówimy o chorążych żmudzkich w I połowie XVI w., powinniśmy mieć na uwadze, że ich urzędy zostały utworzone w powiatach jako jednostkach wojskowo-skarbowych (drugie z wymienionych znaczeń). Oznacza to, że na Żmudzi chorążostwa przede wszystkim zostały powołane we dworach domeny litewskiego władcy¹³. Natomiast w pozostałej znacznej części Żmudzi zachowano jednolite przywództwo starosty generalnego, któremu we włościach pomagali ciwunowie. W tej części Żmudzi kwestia chorągwi, chorążego i chorążostwa była skomplikowana¹⁴. Można ją wyjaśnić przeglądając petycje składane władcy na sejmach przez bojarów żmudzkich. Z petycji z 1542 r. wynika na przykład, że całe bojarstwo żmudzkie z włości pozostających poza domeną wielkiego księcia zbierało się pod wspólną chorągwią, którą „według starego zwyczaju” chronił i niósł w czasie pospolitego ruszenia starszy ciwun żmudzki¹⁵. Właśnie o zachowanie takiej sytuacji bojarzy żmudzcy wnioskowali też na sejmie w r. 1551¹⁶. Władca w obu przypadkach poparł wniosek. I dopiero na sejmie 1559 r. sami Żmudzini zmienili stanowisko, prosząc wielkiego księcia o powołanie urzędu chorążego żmudzkiego¹⁷. Niezależnie od poparcia władcy w źródłach po 1559 r. spotykamy się nie z chorążymi całego starostwa żmudzkiego, lecz w dalszym ciągu z chorążymi poszczególnych włości-ciwuństw¹⁸.

Już powyższe uwagi pokazują, że w parlamentarystyce na Żmudzi chorążowie nie mogli odgrywać takiej roli, jaką odgrywali w innych regionach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Nie chcę przez to powiedzieć, że funkcje chorążych na Żmudzi i na Litwie były różne. Najprawdopodobniej nie. Jednak znaczenie chorążych dla parlamentarystyki na Żmudzi i zakres ich działalno-

¹² O organizacji terytorialno-administracyjnej Żmudzi i funkcjach ciwunów w XV–XVI wieku zob.: E. Saviščevas, *Žemaitijos savivalda...*, s. 109–116, 153–174.

¹³ Na przykład w dokumentach spisu pospolitego ruszenia z 1528 r. wymienieni zostali chorążowie dworów w Wilkach, Wielonie, Jaswojniach, Tendziagole. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 525 (1528). Viešųjų reikalų knyga 1*, parengė A. Baliulis, A. Dubonis, Vilnius 2006, s. 143, 145, 162, 163.

¹⁴ E. Saviščevas, *Žemaitijos savivalda...*, s. 151–153.

¹⁵ *Lietuvos Metrika (1540–1543). 12-oji Teismų bylų knyga*, parengė I. Valikonytė ir kt., Vilnius 2006, s. 210.

¹⁶ *Russkaja istoričeskaja biblioteka*, t. 30, *Litovskaja Metrika. Knigi publičnych del*, red. I.I. Lappo, Jurjev 1914, s. 204–205.

¹⁷ *Ibidem*, s. 280.

¹⁸ *Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spis*, t. 3, *Księstwo Żmudzkie XV–XVIII wiek*, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba i in., Warszawa 2015, *passim*.

ści w tym regionie był inny. Pomyliliśmy się, mniemając, że chorążowie pełniący swoje funkcje z pełną mocą wyłącznie we dworach domeny władcy położonych na obrzeżach Żmudzi nie odgrywali żadnej roli w ogólnej organizacji ziemi lub, tym bardziej, byli elementem obcym, „przyniesionym” z Litwy. Takie twierdzenie można łatwo zanegować. Wiemy na przykład, że w połowie XVI w. jednym z dwóch poborców podatku na Żmudzi był chorąży Rosień¹⁹. Z drugiej strony, jeżeli będziemy mówić o pochodzeniu znanych nam chorążych we dworach domeny ziemskiej władcy, tu też znajdziemy świadectwa głębokich powiązań tych osób z życiem całej Żmudzi. Na pierwszy rzut oka chorążowie żmudzcy niczym się nie wyróżniali wśród szeregowych bojarów. Pod względem majątkowym byli drobnymi właścicielami ziemskimi (wskazują na to materiały spisu pospolitego ruszenia). Głębsze badanie ich pochodzenia pozwala jednak na poczynienie ciekawych uwag. Najczęściej tożsamość chorążych trudno jest zidentyfikować, ale o chorążych Wielony, Rosień i Wieszwian można powiedzieć nieco więcej. Chorążostwo w każdej ze wspomnianych włości związane było z konkretnym lokalnym rodem bojarским – Wielony – z Rusteikowiczami; Rosień – z Gabrielowiczami z Kłowzgaiłowiczów; Wieszwian – z Szondziami z Dybarowiczów. Wszystkie wymienione rody wywodzą się z pierwszej generacji bojarów żmudzkich jeszcze z czasów Witolda. Niezwykle ważne jest też to, że z każdego z tych rodów wywodził się niejeden przedstawiciel piastujący urząd chorążego²⁰. Pod tym względem mamy podstawę do mówienia o pewnej arystokratyczności chorążych na Żmudzi. Jednak jak wiemy z badań Kamienieckiego, ten aspekt stosunkowo wysokiego lokalnego pochodzenia charakteryzował też chorążych powiatów Litwy właściwej. Pozwala to twierdzić, że niezależnie od roli chorążych żmudzkich w stosunkach centrum – peryferia przez szeregowych bojarów włości byli oni postrzegani jako warci zaufania i mogący reprezentować lokalne bojarstwo.

Oceniając jednak informacje zawarte w źródłach pisanych, zobaczymy, że nie chorążowie byli głównymi obrońcami interesów Żmudzi. Najwyraźniej widać to na podstawie korespondencji pomiędzy władcą i bojarstwem żmudzkim prowadzonej przez cały w. XVI. Na chwilę odłożmy kwestię charakteru korespondencji i skupmy się na zawartych w niej wzmiankach o reprezentantach Żmudzi. Gdy w 1524 r. wybuchł spór między władcą i Żmudzinami dotyczący przekazania włości szawelskiej pod zarząd biskupa wileńskiego Jana z Książąt Litewskich, wielki książę przez swoje poselstwo zwrócił się do ciwunów Żmudzi jako do zaangażowanej w spór osobnej siły: „Do vsich tivunov zemli Žomoitskoje poselstwo ... Što jeste prisylali k nam bratju svoju Venclava a Mikolaja...”. Co ciekawe, w Metryce Litewskiej pismo to zostało włączone do dokumentów

¹⁹ W dokumencie pochodzącym prawdopodobnie z lat pięćdziesiątych XVI wieku jest pomieniony Gabriel Juszkiewicz, chorąży rosieński, Lietuvos Mokslų Akademijos Vrublevskių Biblioteka rankraščių skyrius (dalej – LMAVB RS), f. 256, nr 3563.

²⁰ E. Saviščevas, *Žemaitijos savivalda...*, s. 152–153.

poselskich²¹. W przywileju Zygmunta Starego nadanym Stanisławowi Stanisławowiczowi Kieżgajle 28 kwietnia 1527 r., na podstawie którego otrzymał urząd starosty żmudzkiego, również mówi się o wspomnianym poselstwie ciwunów żmudzkich do władcy²². Taką samą praktykę reprezentowania Żmudzi w stosunkach z władcą możemy zauważyć w zachowanych dokumentach dotyczących mianowania nowych starostów i petycjach Żmudzinów. I na koniec, wiemy, że na sejmach Żmudź reprezentowali ciwunowie, np. na sejm 1538 roku. Żmudzinie wysłali tylko trzech ciwunów²³. To wszystko pozwala domyślać się, że to ciwunowie, nie zaś chorążowie stanowili podstawową siłę reprezentującą interesy Żmudzi.

3. Petycje i przywileje

Petycjami nazywam dokumenty, które w Metryce Litewskiej zwane były jako *otkazy* wielkiego księcia na *prośby* obywateli Żmudzi lub po prostu – *prośby*. Tak dokumenty te określał również Kamieniecki. Mamy sześć zachowanych tego rodzaju petycji, z czego aż dwie są datowane na 1566 r., tj. z okresu końca reformy powiatowej. Oczywiście takich petycji było więcej. Najwcześniejsza jest opatrzona datą 1542 rok²⁴. Biorąc pod uwagę jej tytuł, można wnioskować, że były to poszczególne skargi Żmudzinów, połączone w kancelarii wielkiego księcia w jeden dokument. Jednak w petycji z 1551 r. wyraźnie wskazano, że Żmudzini składali władcy wcześniej sporządzony dokument²⁵. Najbardziej prawdopodobne jest więc, że wszystkie petycje miały przemyślaną formę pisemną. Co prawda możemy wątpić w to, że zawarte w Metryce Litewskiej petycje zachowały się w pierwotnej postaci. W Metryce widzimy je pomieszczone z responsami władcy. Podczas przepisywania w kancelarii wielkiego księcia ich treść mogła zostać nieco zmieniona. Podstawę do takiego twierdzenia daje petycja z 1551 r., w której do 15 wcześniejszych próśb dołączono dwie dodatkowe²⁶. Jednak nawet jeżeli zachowane w Metryce Litewskiej petycje nie mają formy pierwotnej, nie umniejsza to ich znaczenia dla rozwoju parlamentaryzmu szlacheckiego na Żmudzi.

Wnoszący petycje zostali wskazani jedynie w najpóźniejszej z nich, z października 1566 roku. Było to dwóch ciwunów (Marek Wnuczko i Jan Stankie-

²¹ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 7 (1509–1539). Užrašymų knyga 7*, parengė I. Ilarienė, L. Karalius, D. Antanavičius, Vilnius 2011, s. 446.

²² *Lietuvos Metrika Knyga Nr. 12 (1522–1529). Užrašymų knyga 12*, parengė D. Antanavičius, A. Baliulis, Vilnius 2001, s. 488.

²³ M. Ljubavskij, *Litovsko-russkij sejm...*, s. 273.

²⁴ *Lietuvos Metrika (1540–1543)...*, s. 209–212.

²⁵ *Russkaja istoričeskaja biblioteka*, t. 30, s. 198–199.

²⁶ *Ibidem*, s. 205–207.

wicz) i dwóch ziemian (Jan Steckiewicz i niejaki Augustyn)²⁷. W pozostałych przypadkach wnoszący petycje nie są nam znani. Oceniając treść i tytuły petycji oraz powtarzające się w nich pytania dotyczące mianowania nowych ciwonów, można wnioskować, że to właśnie ciwonowie w znacznym stopniu przyczynili się do sporządzenia i złożenia tych dokumentów²⁸. Nie mniej ważne jest też to, że w petycjach nie ma bezpośrednio mowy o sprawach starosty generalnego żmudzkiego. Rodzi się więc przypuszczenie, że petycje były dokumentami regionalnych bojarów. Tymi dokumentami bojarstwo powiatowe starało się doskonalić wewnętrzną organizację polityczną ziemi, sprzeciwiało się wprowadzanym przez monarchę i jego najwyższych urzędników nowościom i samowoli, starało się utrzymać prawa partykularne itd. Jak wiadomo, tymi samymi kwestiami po reformie 1566 r. zajmowały się sejmiki.

Po uznaniu wagi petycji musimy też dostrzec istnienie oddolnej woli politycznej społeczności bojarskiej. Wola ta nie została przez nikogo narzucona. Wygląda na to, że istniała od zawsze. Ciekawego materiału pod tym względem dostarcza korespondencja, coraz aktywniejsza od lat dwudziestych XVI w., między bojarstwem Żmudzi i wielkim księciem. Przede wszystkim na uwagę zasługuje list Zygmunta Starego z 1 października 1522 r. do kasztelana wileńskiego i starosty żmudzkiego Stanisława Janowicza Kieżgajły, w którym powtórzona została skarga Żmudzinów, sformułowana w czterech punktach²⁹. Formularz skargi tekstologicznie jest bardzo bliski tekstom petycji. Co więcej, niektóre punkty skargi zostały później przeniesione do petycji³⁰. Jednak główny punkt dotyczył sporu o mianowanie ciwonów. Elita bojarów żmudzkich, rodziny, które

²⁷ *Dokumenty Moskovskogo archiva ministerstva justicii*, t. 1, Moskwa 1897, s. 200–202.

²⁸ Potwierdzeniem powyższego jest odmowa bojarów żmudzkich udzielenia jeszcze w 1507 r. poparcia dla podjętej na sejmie uchwały pobierania podatków, umotywowana tym, że w sejmie nie uczestniczyli „starsi” Żmudzini. *A što sja dotyčet panov zemli Žomoitskoe, ot togo ne otstupajut’, niži bez inšych panov staršych svoich, kotorych na tot čas na sojme ne bylo, proto vaša milost’ gospodarju, račte o tom pisati do pana starosty Žomoitskogo abo poslom vašoe milosti do nego vskazati. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 (1499–1514). Užrašymų Knyga 8*, parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius, Vilnius 1995, s. 297.

Wzmianka o dominacji ciwonów wśród bojarstwa żmudzkiego zawarta jest też w opowieści Jana Łasickiego: *Praefectos, quos Ciuonias vocant, non adeunt, quin ipsi aliqua munuscula adferant*. V. Ališauskas, *Jono Lasickio pasakojimas apie Žemaičių dievus. Tekstas ir komentariai*, (Vilnius) 2012, s. 106, 140.

²⁹ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 11 (1518–1523) Įrašų knyga*, parengė A. Dubonis, Vilnius 1997, s. 119, 120. Lubawski wierzył, że skarga była podana na Sejmie w Wilnie, choć w dokumencie o tym nie ma żadnej wzmianki. M. Ljubavskij, *Litovsko-russkij sejm...*, s. 231. O tej skardze wspomina się też w kilku listach z lipca 1522 r. Zob. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 11...*, s. 134; A. Prochaska, *Nieco o starostach na Żmudzi*, „Kwartalnik Historyczny” IX, 1895, s. 663–667.

³⁰ Na przykład w skardze z 1522 r. mówiono o zakazie swobodnego wykorzystania lasów, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 11 (1518–1523)...*, s. 120. O tym wspomiano też i w petycji z 1551 r. *Russkaja istoričeskaja biblioteka*, t. 30, s. 204. Inny przykład dotyczy skargi na wysyłanie części Żmudzinów na zastawę w czasie wojny pod Połockiem w 1534 r., *Lietuvos Metrika*

z pokolenia na pokolenie trzymały urzędy regionalne, domagały się wybierania ciwunów, co było gwarantowane przywilejami nadawanymi Żmudzi od 1441 roku. W tym czasie starosta generalny posiadał realną władzę mianowania ciwunów, nie oglądając się na przywileje i na opinie Żmudzinów. Z tego powodu trwał konflikt, który już na swym początku przeniósł się przed sąd władcy, jako skarga bojarów żmudzkich. Ten precedens wpłynął na początki kształtowania się kultury skarg (niekoniecznie składanych na sejmach), a później na petycje sejmowe³¹.

Elita żmudzka, na czele której stali ciwunowie dbający o przekazanie urzędów dla swoich synów i krewnych, odnosiła przywileje do siebie. W sądzie władcy mówiła w imieniu całego bojarstwa ziemi. Tak w piśmie sądowym wielkiego księcia pisano o skardze z 1522 r.: „Stojali przed nami ocyvisto, žalovali nam panove tivunove i bojare vsi zemli Žomoitskoe na pana vilenskogo, starostu žomoitskogo [...] I na to povedeli w sebe volnosti privileja ot predkov našych i ot nas”³². Petycja z 1543 r. ma taki tytuł: *Otkaz panom tivunom i bojarom – šljachte zemli Žomojtskoe...* Zaś pierwsza prośba tak się zaczyna: „Napervej, što oni ot prava i pryvil’ja svoi novinu, sobe včynenu byti, menovali”³³. Symptomatyczne, że we wszystkich petycjach z XVI w. są wspomniane, i to nie jeden raz, przywileje nadane Żmudzi. Niektóre ich punkty są wprost cytowane, inne parafrazowane.

Przywileje, potwierdzona w nich wyjątkowa pozycja ciwunów żmudzkich, skargi dotyczące naruszania tej pozycji oraz późniejsze petycje wręczane monarchom na sejmach są zatem ściśle ze sobą związane. Wszystkie elementy połączone w jedną całość ukazują podstawy funkcjonującej od połowy XV do połowy XVI w. kultury i świadomości politycznej bojarstwa żmudzkiego. Kultura ta miała oparcie w dokumentach prawnych. Żmudzini gromadzili te dokumenty w archiwum co najmniej od połowy XVI wieku. Treść ich jest nam znana z rejestru zawartości skrzyni danej do przechowania Andrzejowi Krzyszpiniowi w 1692 roku. W tym czasie znajdowały się tu przywileje z czasów Kazimierza Jagiellończyka, prośby Żmudzinów i odpowiedzi (responsy) wielkich książąt z połowy XVI w. i dokumenty sejmów i sejmików od końca XVI do połowy XVII wieku³⁴. Szkoda tylko, że nie są znane dalsze losy tej skrzyni.

Knyga Nr. 15 (1528–1538), Užrašymų knyga 15, parengė A. Dubonis, Vilnius 2002, s. 55, 56. O tym też w petycji z 1543 r. *Lietuvos Metrika (1540–1543)...*, s. 209–210.

³¹ O tym zob.: E. Saviščevas, *Influx of the „outside“ nobility into Samogitia in the 16th century*, „Zapiski Historyczne” 69/4, s. 5–24.

³² *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 11 (1518–1523)...*, s. 120.

³³ *Lietuvos Metrika (1540–1543)...*, s. 209.

³⁴ O rejestrze zob.: I. Buszyński, *Opisanie historyczno-statystyczne powiatu rosieńskiego gubernii kowieńskiej*, Wilno 1874, s. 158–160. W rejestrze Buszyńskiego nie brakuje błędów. Por. *Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas, Senieji Aktai* (dalej – LVIA, SA), *Księga sądu ziemskiego Żmudzkiego* (repartycja Telsz) 1769 r., nr 14957, l. 1007–1014.

4. Ewolucja w stronę instytucji

W kontekście powyższych rozważań rodzi się pytanie: czy możemy skargi i tym bardziej petycje Żmudzinów z 1. połowy XVI w. traktować jako pierwowzory postanowień i instrukcji sejmikowych w okresie po reformie? Odpowiedź na to pytanie byłaby łatwiejsza, gdybyśmy byli w posiadaniu kompletu postanowień sejmików żmudzkich z II połowy XVI wieku. Niestety, na razie znane są tylko cztery dokumenty tego typu: dwie instrukcje z 1587 i 1598 r.³⁵, jedno postanowienie z 1576 r.³⁶ oraz list bojarów z 1573 r. do starosty, zawierający powtórzenie postanowień przyjętych na sejmiku³⁷. Co prawda jest to wystarczające, by zauważyć pewną ciągłość. Na przykład na sejmikach zwoływanych po reformie, dokładnie tak samo jak w petycjach z 1. połowy XVI w., stale wracano do tematu mianowania „obcych” bojarów (nie Żmudzinów) na stanowiska ciwunów, co było traktowane jako naruszenie nadanych Żmudzinom przywilejów. Co więcej, nawet wybór władcy był rozumiany jako wynikające z uzyskanych przywilejów prawo Żmudzinów do mianowania wszystkich swoich urzędników (tak mówiono na sejmiku w Krożach w 1574 r.). Z drugiej strony widzimy też rozwijający się w innym kierunku wpływ petycji na przywileje dla Żmudzi. Tak na przykład źródłem jedenastu artykułów przywileju nadanego Żmudzinom w 1574 r. przez Henryka Walezego są obietnice otrzymane od władcy w latach czterdziestych – sześćdziesiątych XVI w. w wyniku złożenia petycji³⁸. I chociaż kwestia legalności i ważności tego przywileju nie jest do końca jasna (król podpisał przywilej, ale nie opatrzył go pieczęcią), jest jednak całkowicie zrozumiałe, że przywileje, skargi, petycje i postanowienia sejmików po reformie stanowią kilka warstw tej samej kultury politycznej³⁹. Dlatego kwestia związku między parlamentaryzmem żmudzkiem przed i po reformie, albo tak jak nazwaliby historycy instytucjoniści – petycjami i instrukcjami sejmikowymi, wydaje się oczywista. Czy oznacza to jednak, że na Żmudzi jeszcze przed reformą funkcjonował prototyp sejmiku?

³⁵ Archiwum Główny Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłów, Dzl. II, nr 196, 243.

³⁶ W. Nowodworski, *Postanowienia na sejmiku wilkijskim w ziemi żmudzkiej roku 1576 marca 28 dnia*, „Kwartalnik Historyczny” 16/3, s. 457–458.

³⁷ *Archeografičeskij sbornik dokumentov, odnosjaščichsja k istorii Severo-zapadnoj Rusi*, t. 4, Viln’ja 1867, s. 11–14.

³⁸ *Žemaitijos žemės privilegijos...*, s. 13–19.

³⁹ Zresztą co nieco wiemy również o obowiązywaniu poszczególnych postanowień przywileju. I tak ostatni 31 artykuł przywileju przewidywał, że zgodnie z obietnicą Zygmunta Augusta, złożoną podczas któregoś z wcześniejszych sejmów, od służby wojskowej zostanie zwolniona osoba, której Żmudzini powierzą przechowywanie przywilejów. O ważności takiego prawa dowiadujemy się z ostatniego spisu wojska na Żmudzi, przeprowadzonego w 1621 r., *Rejetry popisowe pospolitego ruszenia szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1621*, oprac. A. Rachuba, Warszawa 2015, s. 102.

Ewoluuujące w ciągu XV i XVI w. formy wyrażania woli politycznej przez Żmudzinów niewątpliwie nabierały struktury (instytucjonalizacja). Tak jak instrukcje sejmikowe nie były nowością w życiu politycznym Żmudzi, tak sejmiki jako zjazdy bojarów posiadających określone prawa też nie były nowością. Dwie takie formy zjazdów sprzed reformy (prototypy sejmików) są szczególnie widoczne. Jedną z nich należy bezpośrednio powiązać z zagwarantowanymi nadanymi przez Kazimierza Jagiellończyka przywilejami prawem wyboru starosty⁴⁰. Jest to ni mniej, ni więcej prototyp sejmiku elekcyjnego, o którego funkcjonowaniu świadczą wspomniane poselstwa Żmudzinów do władcy z prośbą o wyznaczenie na urząd starosty tej lub innej osoby⁴¹. Jedną wyraźną nowością po reformie było to, że bojarzy żmudzcy zbierali się nie z własnej inicjatywy, a jedynie po uzyskaniu zezwolenia władcy na zwołanie sejmiku. Świadczy o tym jedyny dotychczas znany mi dokument tego typu – sporządzone 23 września 1595 r. w Rosieniach pismo szlachty żmudzkiej potwierdzające mianowanie Stanisława Radziwiłła i zawierające obietnice złożone wyborcom przez nowo wybranego starostę⁴². O tym samym mówią również przywileje zatwierdzające mianowanych starostów: np. w 1590 r. – Jerzego Chodkiewicza⁴³; 1599 r. – Jana Karola Chodkiewicza⁴⁴. Zostaje jedynie wspomnieć, że już w 1563 r. Żmudzini prosili w petycji o mianowanie na urząd starosty Jana Chodkiewicza⁴⁵.

Druga forma zjazdów – prototyp sejmików przedsejmowych, nie jest związana z którymś konkretnym punktem przywileju, a wypływa z ogólnego jego ducha i być może starego zwyczaju nobilów żmudzkich rozwiązywania na zjazdach najważniejszych problemów. Posiadanie praw przewidywało możliwość ich obrony. Już na początku XVI w. sejm Wielkiego Księstwa Litewskiego stał się miejscem, gdzie to się odbywało. I chociaż decydującą rolę na Sejmie

⁴⁰ *Žemaitijos žemės privilegijos...*, s. 34.

⁴¹ Pierwszy raz o wyborach starosty mówiono w przywileju Stanisławowi Kieżgailie w 1527 r.: „...kak že tych časov, po živote pana starostine, prisilali k nam poddanyi naši, panowe tivunove, vsja šljachta zemli Žomoitskoe, brat’ju svoju, nekol’ko tivunov, nas veliko žedajuči i čolom bijuči, abychmo im lasku našu včini i zachovali ich vodle prava i privilev ich na to danyh im ot predkov našich i ot nas, kotoryi privileja svoi k nam prycylali, gde ž žadali nas, abychmo dali im starostu tomašnego, priroženca zemli Žomoitskoe, a nablei syna byvšogo pana starosty Žomoitskogo, pana Stanislava Stanislavoviča...”, *Lietuvos Metrika Knyga Nr. 12 (1522–1529)...*, s. 488.

⁴² Wilniaus universiteto biblioteka rankraščių skyrius (dalsze – VUB RS), f. 7, *Księga sądu ziemskiego Żmudzkiego 1595 r.*, nr 14600, l. 299, 300. „My rady duchowni y swietscy, urzędnicy ziemscy, rycerstwo szlachta, obywateli ziemie Żmudzkiej oznaymuiemi tym naš listem iż zjachawszy się nam do Roszień w roku terażniejszym 1595 na dzień osmnasty septembra na elekcją zložona nam przez list Jego Królewskiej Miłości ku obraniu starosty Żmudzkiego”.

⁴³ *LVIA, Metryka Litewska. Księga 76* (mikrofilm), l. 109v–110.

⁴⁴ *LVIA, Metryka Litewska. Księga 86* (mikrofilm), l. 66–67.

⁴⁵ *Dokumenty Moskovskogo archiva...*, s. 151.

odgrywał „pan dziedzic”, nie negowało to jednak samej możliwości bojarstwa powiatowego, by być usłyszany. Swoją drogą rodziło to precedens na przyszłość, dlatego rzadkie skargi składane w latach dwudziestych XVI w. oraz petycje składane w latach czterdziestych tego samego wieku stają się znacznie częstsze na około dwadzieścia lat przed reformą.

Tradycja pisania skarg i petycji dowodzi istnienia związanej z nią kultury politycznej na dość wysokim poziomie, co nie byłoby możliwe bez ukształtowanej wcześniej na Żmudzi praktyki zjazdów bojarstwa. Źródła z 1. połowy XVI w. zawierają znacznie bardziej szczegółowe informacje o tych zjazdach. Widzimy dwa rodzaje ich organizacji: pierwszy – przy staroście żmudzkiem, najczęściej podczas jego wizyt na Żmudź w celu sprawowania sądów⁴⁶. W zatwierdzonym na początku 1529 r. przez Zygmunta Starego regulaminie przewidziano cztery okresy sprawowania sądów, na których starosta wraz z ciwunami miał rozpatrzyć wszystkie nagromadzone w kraju sprawy⁴⁷. Wiemy o jednym, mającym miejsce już w okresie przeprowadzania reform – 1 maja 1565 r. – zjeździe poświęconym specjalnej sprawie – wyborom urzędników sądu ziemskiego⁴⁸.

Drugi rodzaj – znacznie ważniejszy – to zainicjowane przez samych ciwunów zjazdy, w których mogli też uczestniczyć szeregowi bojarzy. Wybory nowego starosty po zgonie dotychczasowego, sporządzenie prośby o potwierdzenie mianowanego starosty oraz zorganizowanie poselstwa do władcy miało spoczywać w całości na barkach bojarstwa, w szczególności ciwunów. Po reformach, pod względem formalnoprawnym tego rodzaju zjazdy powinny były być traktowane jako nielegalne, gdyż naruszały prawo monarchy regulacji zjazdów politycznych szlachty. Samodzielne zjazdy ciwunów mogły zatem budzić podejrzliwość na dworze wielkich książąt. Tym bardziej że miały też miejsce precedensy: w 1532 r. ciwun Telsz i Użwent Stanisław Orwid był podejrzany o spisek z innymi ciwunami i bojarami żmudzkimi oraz o to, że po zgonie starosty próbował zarządzać starostwem jako „gubernator”. Co ciekawe, podczas rozpatrywania sprawy przed sądem władcy Orwid przedłożył pełnomocnictwo, które otrzymał od ciwunów. Jego treść niestety nie jest znana⁴⁹. Jest jednak znany inny list, ale podobnego rodzaju, sporządzony w Ejragole 16 czerwca 1572 roku. Ciwunowie próbowali w nim kooperatywnie (na dokumencie widnieją pieczęcie ośmiu ciwunów) na podstawie żmudzkich przywilejów bronić przed starostą jednego ze swoich kolegów⁵⁰.

⁴⁶ E. Saviščevas, *Žemaitijos savivalda*, s. 146–148.

⁴⁷ *Lietuvos Metrika (1522–1530). 4-oji Teismų Bylų knyga*, parengė S. Lazutka, I. Valikonytė, Vilnius 1997, s. 285–286.

⁴⁸ LMAVB RS, f. 16, nr. 24, l. 56.

⁴⁹ *Lietuvos Metrika Knyga Nr. 15...*, s. 256–258.

⁵⁰ LMAVB RS, f. 12, nr 4502. Oryginał jest w złym stanie. Zob. kopię: LMAVB RS, f. 256, nr 3887.

Podsumowując, można prześledzić, w miejscu jakich struktur kształtował się sejmik po reformie. Nieformalne zjazdy przedsejmowe oraz przygotowywane na nich petycje poprzedzały sejmiki przedsejmowe i sporządzane na nich instrukcje. Z kolei *spiritus movens* wszystkich razem wziętych struktur, istniejących zarówno przed reformą, jak i po, byli nie chorążowie i nie starostowie, ale ciwunowie żmudzcy. Biorąc to pod uwagę, nie należy jednak w ocenie wpadać w inną skrajność, widoczną w literaturze naukowej: jakoby we wczesnym okresie po reformie na sejmikach litewskich gromadziła się wyłącznie warstwa najwyższa bojarów powiatowych – kilkunastu urzędników. W źródłach mamy wyraźne potwierdzenia tego, że było inaczej. Na przykład na postanowieniu przyjętym w 1565 r. na wspomnianym zjeździe w Szawkianach swoje pieczęcie przyłożyło 120 bojarów (najwyżej umieszczona grupa pieczęci niewątpliwie należała do ciwunów)⁵¹. W 1569 r. mierniczy Jakub Laszkowski skarżył się, że nie może zebrać bojarów z Telsz w celu ustalenia granic posiadłości ziemskich, gdyż wszyscy udali się na sejmik⁵². Wreszcie w 1595 r. podczas wyboru starosty w Rosieniach dokument elekcyjny podpisało „bardzo wielu obywateli” („mnostwo velikoe obywateli”)⁵³. Dlatego teza o słabości życia politycznego na Żmudzi przed reformami nie jest prawdziwa. Reforma nie zmieniła radykalnie tego życia, a jedynie nadała mu większą systematyczność, strukturę oraz podstawy prawne. Wszystkie wspomniane elementy nie pojawiły się jednakże jednocześnie. O tym, że zmiany zachodziły wolno, najlepiej świadczy zmienne przez długi czas miejsce zwoływania sejmiku na Żmudzi. Po reformie sejmiki zbierały się albo w Krożach, albo w Szawkianach, albo w Wilkach i dopiero po 1585 r. ostatecznie zaczęto je zwoływać w Rosieniach⁵⁴.

Zjazdy, przywileje, skargi i petycje to nie były elementy jedynie żmudzkiego parlamentaryzmu. Na razie trudno powiedzieć, na ile sytuacja na Żmudzi stanowiła normę w skali Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jasne jest jednak, że w XVI w. ogólna koniunktura polityczna dla znacznej części powiatów Litwy nie była dogodna do kształtowania się tradycji parlamentaryzmu. Bojarchy powiatowi województw wileńskiego i trockiego, położonych w centrum państwa, nie mieli odrębnych przywilejów dzielnicowych. Dlatego Kamieniecki wskazując na słabość parlamentaryzmu chorążych miał całkowitą rację. Nie zauważył jednak istotnej rzeczy. Słabość ta nie wiązała się ze słabym rozwinięciem struktur społecznych w dawnej (pogańskiej) Litwie, lecz z utratą przez

⁵¹ LMAVB RS, f. 16, nr 24, l. 56.

⁵² „A iż na ten czas, czasu bytności moiey we włości, tey szlachty nie było, bo się na seymiki rcziechali (sic!)”, LVIA SA, *Księga sądu ziemskiego Żmudzkiego, 1779*, nr 14783, l. 752.

⁵³ VUB RS, f. 7, *Księga sądu ziemskiego Żmudzkiego 1595 r.*, nr 14600, l. 300.

⁵⁴ *Metryka Vjalikaga Knjastva Litouskaga. Kniga 70 (1582-1585). Kniga zapisou*, padrychtavau A. Mjajel'ski, Minsk 2008, s. 240; I. Lappo, *Velikoe knjażestvo Litovskoe...*, s. 562.

bojarów świadomości regionalnej, ponieważ Litwini nie zadbali o własną tradycję przywilejów udzielanych litewskim bojarom. Nadanie w 1432 r. Rusinom takich samych praw jak bojarom litewskim oznaczało połączenie prawne Litwy z dzielnicami ruskimi. Paradoksalnie późniejsze nadawanie przywilejów dzielnicowych ziemiom przyłączonym do Wielkiego Księstwa Litewskiego wytworzyło sytuację prawną, zgodnie z którą bojarstwo ziem-aneksów rezerwowało dla siebie dominację w swoich regionach i zarazem nie były ograniczane jego możliwości na Litwie. Natomiast lokalne litewskie bojarstwo nie miało żadnych wyjątkowych praw nawet na swojej ziemi, nie mówiąc o prawach na terenach przyłączonych. Taka sytuacja nie pozwoliła na wykrystalizowanie się na Litwie grupy broniącej lokalnych interesów, a bez niej nie mogła też kształtować się kultura parlamentarna.

Inna sytuacja wytworzyła się na ziemiach smoleńskiej, połockiej, witebskiej itd., które miały własne przywileje i swoje ruskie (prawosławne) dziedzictwo. W XVI w. na dużą część tych ziem silnie oddziaływały prowadzone wojny. Być może tym należałoby tłumaczyć stosunkowo słabszy na tych ziemiach, nie tak wyrazisty i później, niż na Żmudzi zaktywizowany parlamentaryzm. W każdym razie wnioski o wyjątkowości parlamentaryzmu na Żmudzi w 1. połowie XVI w. lub odwrotnie – jego typowości, będzie można wyciągnąć dopiero po ocenie praktyk parlamentarnych w innych regionach Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Wnioski

1. W XVI w. fundamenty pod parlamentaryzm na Żmudzi położył przywilej dzielnicowy nadany w 1441 r. przez Kazimierza Jagiellończyka. Określono w nim prawa regionalnego bojarstwa, których obrona implikowała, choćby sporadyczne, kontakty Żmudzinów z Wielkim Księciem Litewskim.
2. W odróżnieniu od innych powiatów litewskich (w wąskim znaczeniu) w 1. poł. XVI w. w parlamentaryzmie na Żmudzi chorążowie nie odgrywali najważniejszej roli. Taką pozycję zajmowali ciwunowie.
3. Powstały w 1522 r. spór ciwunów ze starostą generalnym żmudzkiem stworzył precedens składania władcy na sejmach skarg w imieniu całej Żmudzi. Nie później niż w 1542 r. skargi przekształciły się w kompleksowe petycje Żmudzinów składanych władcy na sejmach. W petycjach najczęściej podkreślano kwestie przestrzegania postanowień przywileju oraz mianowania ciwunów z grona lokalnego bojarstwa (tubylców).
4. Przywileje dzielnicowe, skargi i petycje kształtowały fundamenty kultury politycznej bojarstwa żmudzkiego, a zarazem też świadomości politycznej, na których budowano struktury powiatowe i sejmikowe na Żmudzi po reformie. Pod tym względem możemy twierdzić, że prototypem instruk-

- cji sejmikowych były petycje z 1. poł. XVI w.; przygotowujące je zjazdy bojarstwa żmudzkiego były poprzednikami sejmiku przedsejmowego, zaś zjazdy mianujące starostów – sejmiku elekcyjnego.
5. Mimo że ciwunowie odgrywali najważniejszą rolę w parlamentarystyce na Żmudzi, to jednak w XVI w. zarówno w zjazdach przed reformą, jak i na sejmikach po reformie uczestniczyły dość liczne zastępy bojarstwa.

Bibliografia

Źródła niedrukowane

- Archiwum Główny Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłów, Dział II, nr 196, 243.
- Lietuvos Mokslų Akademijos Vrublevskių Biblioteka rankraščių skyrius (Biblioteka Wróblewskich Akademii Nauk Litwy Oddział Rękopisów – LMAVB RS), f. 12, nr 4502; f. 16, nr 24, l. 56; f. 256, nr 3887, 3563.
- Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas, Senieji Aktai (Archiwum Historii Państwa Litwy, Akty Dawny – LVIA SA), *Księga sądu ziemskiego Żmudzkiego (repartycja Telsz) 1769 r.*, nr 14957; *Księga sądu ziemskiego Żmudzkiego 1779 r.*, nr 14783.
- Metryka Litewska*. Księgi 76, 86 (mikrofilm).
- Vilniaus universiteto biblioteka rankraščių skyrius (Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego Oddział Rękopisów – VUB RS), f. 7, *Księga sądu ziemskiego Żmudzkiego 1595 r.*, nr 14600.

Literatura i źródła

- Acta Tomiciana*, t. 11, Posnaniae 1911.
- Ališauskas V., *Jono Lasickio pasakojimas apie Žemaičių dievus. Tekstas ir komentarai*, [Vilnius] 2012.
- Archeografičeskij sbornik dokumentov, odnosjaščichsja k istorii Severo-zapadnoj Rusi*, t. 4, Vilm'ja 1867.
- Bardach J., *Początki Sejmu*, [w:] *Historia sejmu polskiego*, t. 1, Warszawa 1984, s. 5–62.
- Buszyński I., *Opisanie historyczno-statystyczne powiatu rosieńskiego gubernii kowieńskiej*, Wilno 1874.
- Dokumenty Moskovskogo archiva ministerstva justicii*, t. 1, Moskva 1897.
- Kamieniecki W., *Chorążowie w parlamentarystyce litewskiej przed unią lubelską*, [w:] *Antemurale*, t. 9, 1965, s. 165–203.
- Kamieniecki W., *Spółczesność litewska w XV wieku*, Warszawa 1947.
- Konieczna D., *Ustrój i funkcjonowanie sejmiku brzeskolitewskiego w latach 1565–1763*, Warszawa 2013.
- Korczak L., *Litewska rada wielkosiążęca w XV wieku*, Kraków 1998.
- Lappo I., *Velikoe knjažestvo Litovskoe vo vtoroj polovine XVI stoletija. Litovsko-Russkij povet i ego sejmik*, Jur'ev 1911.
- Leontovič F., *Več, sejm i sejmik v velikom knjažestve Litovskom*, [w:] *Žurnal ministerstva narodnogo prosvieščenijsa* 2–3, 1910, s. 234–274.
- Ljubavskij M., *Litovsko-russkij sejm. Opyt po istorini učereždenija v svjazi s vnutrennim stroem i vnešnej žizn'ju gosudarstva*, Moskva 1910.

- Lietuvos Metrika (1522–1530). 4-oji Teismų Bylų knyga*, parengė S. Lazutka, I. Valikonytė, Vilnius 1997.
- Lietuvos Metrika (1540–1543). 12-oji Teismų bylų knyga*, parengė I. Valikonytė ir kt., Vilnius 2006.
- Lietuvos Metrika Knyga Nr 12 (1522–1529), Užrašymų knyga 12*, parengė D. Antanavičius, A. Baliulis, Vilnius 2002.
- Lietuvos Metrika Knyga Nr 15 (1528–1538), Užrašymų knyga 15*, parengė A. Dubonis, Vilnius 2002.
- Lietuvos Metrika. Knyga Nr 525 (1528). Viešųjų reikalų knyga 1*, parengė A. Baliulis, A. Dubonis, Vilnius 2006.
- Lietuvos Metrika. Knyga Nr 7 (1509 – 1539). Užrašymų knyga 7*, parengė I. Ilarienė, L. Karalius, D. Antanavičius, Vilnius 2011.
- Lietuvos Metrika. Knyga Nr 11 (1518–1523) Irašų knyga*, parengė A. Dubonis, Vilnius, 1997.
- Lietuvos Metrika. Knyga Nr 8 (1499–1514). Užrašymų Knyga 8*, parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius, Vilnius 1995.
- Łowmiański H., *Z zagadnień spornych społeczeństwa litewskiego w wiekach średnich*, [w:] *Prusy – Litwa – Krzyżacy*, Warszawa 1989.
- Metryka Vjalikaga Knjastva Litouskaga. Kniga 70 (1582-1585). Kniga zapisou*, padrychtavau A. Mjaceł'ski, Minsk 2008.
- Nowodworski W., *Postanowienia na sejmiku wilkijskim w ziemi żmudzkiej roku 1576 marca 28 dnia*, [w:] „Kwartalnik Historyczny” XVI/3, s. 457–458.
- Petrauskas R., *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės seimo ištakos: didžiojo kunigaikščio taryba ir bajorų suvažiavimai XIV–XV a.*, „Parlamento Studijos” 3, 2005, s. 5–21.
- Prochaska A., *Nieco o starostach na Żmudzi*, „Kwartalnik Historyczny” IX, 1895, s. 663–667.
- Rachuba A., *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*, Warszawa 2002.
- Rejetry popisowe pospolitego ruszenia szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1621*, oprac. A. Rachuba, Warszawa 2015.
- Russkaja istoričeskaja biblioteka*, t. 30, *Litovskaja Metrika. Knigi publicnych del*, red. I.I. Lappo, Jurjev 1914.
- Saviščevas E., *Influx of the „outside“ nobility into Samogitia in the 16 th century*, „Zapiski Historyczne” 69/4, s. 5–24.
- Saviščevas E., *Žemaitijos savivalda ir valdžios elitai 1409 – 1566 m.*, Vilnius 2010.
- Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spis*, t. 3, *Księstwo Żmudzkie XV–XVIII wiek*, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba i in., Warszawa 2015.
- Zakrzewski A., *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w. Ustrój i funkcjonowanie: sejmik trocki*, Warszawa 2000.
- Žemaitijos žemės privilegijos XV–XVII a. / Privilegia terrestria Samogitiensia saec. XV–XVII (Historiae Lituaniae Fontes Minores*, t. 6), parengė D. Antanavičius ir E. Saviščevas, Vilnius 2010.

Eugenijus Saviščevas
(University of Vilnius)

THE BEGINNING OF SAMOGITIAN PARLIAMENTARISM
IN THE 16TH CENTURY

S u m m a r y

The aim of the article is to discuss the development of parliamentarism in Samogitia in the period between the end of the Middle Ages and the reforms of 1564–1566 when a sejmik (regional parliament) was formed in Samogitia as in other Lithuanian provinces. The initial date is characterised by the formation of the sejm (parliament) by the Grand Duke, while latter is identified with the aforementioned reforms. The parliament of Samogitia grew out of the tradition of representatives of local communities dating from pagan times. This changed when Samogitia received regional privileges in 1441. These defined the rights of the local boyars (nobility), the defence of which required the boyars to work with the Grand Duke, at least from time to time. The defence of the boyars' privileges at the royal court after 1522 resulted in the strengthening of these procedures and eventually led to their evolution into parliamentary petitions (between 1543 and 1566). The petitions of the boyars as well as the gatherings summoned to discuss and prepare them formed a prototype of future sejmiki that emerged after the Lublin Union of 1569.